

УДК 316(477)

О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор;
Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Досліджуються основи виникнення неформальних інститутів впливу на владу в контексті реалізації економічних та соціальних прав людини. Виявляються типи альтернативних неформальних інститутів. Розкриваються ієрархія причин, протиріч та чинники протестних форм поведінки в Україні.

***Ключові слова:** інститути, неформальні інститути, протестна поведінка, аномія, довіра, соціальна поляризація, соціальний капітал, конвертація капіталів, реалізація прав людини.*

Постановка проблеми. Актуальність теоретичної постановки проблеми завжди визначається необхідністю осмислення тих явищ та подій, що відбуваються в суспільстві. В сучасних умовах протестна поведінка значно поширена як у розвинутих, так і трансформаційних країнах. Український Євромайдан став унікальним соціальним феноменом сучасності, перетворюючись в особливий неформальний інститут впливу на владу. Протестні дії оформлюються в інституційні структури, які народжуються поза офіційно встановлених норм поведінки, але суттєво впливають на зміни суспільних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протестна поведінка є предметом дослідження багатьох соціальних наук, кожна з яких виявляє умови, фактори та причини її існування із своїх методологічних парадигм. Політологи розглядають протест як форму виявлення політичного конфлікту, який реалізується в нетривалих та нерадикальних формах демонстрацій, страйків, вуличних зіткненнях і т. ін. На відміну від протесту соціальне незадоволення може реалізуватися у формі повстання, що вирішує більш фундаментальні питання щодо влади та передбачає насильницькі дії між представниками політичного режиму та опонентами. Серед причин протесту виокремлюють порушення соціального самопочуття та соціальних сподівань населення, що виникають на основі депривації, тобто такого суб'єктивного стану, що виникає внаслідок позбавлення людини тих благ і того способу життя, до якого вона звикла [1]. У низці різноманітних причин протестної поведінки

економічні процеси не розглядаються на суттєвому рівні, а виокремлюються в комплекс економічних факторів, що стають підґрунтям дотикових (точкових) видів протесту. Тим самим економічні відносини не вивчають на глибинному рівні політичних протестів [2]. Соціологи розглядають протест як один із різновидів сприйняття людьми цілей, цінностей, орієнтирів, що висуваються суспільством, та інституційно дозволених засобів їх досягнення. У демократичних країнах, де найвпливовішим є середній клас, поширеною є *конформістська* (члени суспільства підтримують цілі та засоби на основі внутрішніх переконань) і *нонконформістська* (де сприйняття цілей і засобів відбувається на основі примусових дій) поведінка. Однак завжди існують такі типи поведінки, як *ритуалізм* (коли цілі не сприймаються, хоча виправдовуються засоби їх досягнення), *ретритизм* (маргінальне ставлення до цілей та засобів), *інновація* (коли суб'єкти для досягнення існуючих цілей використовують нові засоби) та бунт, заколот, що здійснюється тоді, коли суб'єкти відмовляються від цілей і засобів їх досягнення та змінюють їх новими [3]. Психологи вважають причинами будь-якого протесту наявність фрустрації, тобто такого особливого стану людини, що виникає внаслідок неможливості подолати перепони щодо досягнення своїх цілей та неможливості задовольняти свої бажання або потреби. У стані фрустрації людина відчуває гнів, відчай, тривогу, роздратування, розчарування, що може призвести до повної дезорганізації його діяльності. Історична наука не тільки узагальнює хронологію процесів, що відбуваються в країні, але виявляє історичні аналоги подібних подій, щоб надати можливі сценарії їх розвитку. Власний ракурс дослідження надає правова спільнота, оскільки її мета — виявити можливі та дозволені рамки правової поведінки. Правова наука має відповісти на питання: що відбувається в разі зіткнення прав різних осіб та який правовий шлях вирішення виникаючих протиріч? Це стає особливо важливим, оскільки неформальні інститути можуть виникати поза правовим середовищем та суперечити йому.

Економічна теорія безпосередньо не вивчає протестні дії як особливий вид економічної поведінки. Однак реальні події сучасного світу свідчать про необхідність використання методологічного потенціалу економічної теорії для визначення найбільш глибоких та суттєвих причин формування нових інституційних форм організації протестних рухів. *Метою статті* є дослідження суттєвих ознак протестної поведінки, ієрархію її причин та її інституційне оформлення в нові способи впливу на владу в Україні в умовах соціальної нерівності та різних можливостей реалізації права внаслідок неоднакових обсягів соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Реальна практика сучасного світу наочно демонструє виникнення нових неформальних інститутів впливу на владу,

що реалізується через протестні дії (в українському варіанті у вигляді «Майдану»). У першому наближенні протестні рухи як неформальні інститути впливу на владу спрямовані на коригування суспільного розвитку, надаючи владі можливість проаналізувати, оцінити свої практичні дії та здійснити їх корекцію. Безумовно, влада сприймає як цивілізовані протести тільки ті, що здійснюються мирним шляхом, не допускаючи дій, що руйнують суспільний порядок. У загальному розумінні інститути — це створені певною спільнотою обмежувальні рамки поведінки, що структурують взаємодії між людьми, що повторюються, упорядковують взаємовідносини та створюють механізми примусу щодо їх виконання [4, с. 12]. Інститути формують структуру стимулів, що спонукають людей до певних дій, розширюючи їх волевиявлення та спрямовуючи їх у певному русі. Якщо формальні інститути санкціонуються державою, яка виступає їх гарантом, то виконання неформальних правил гарантується самими індивідами, які домовляються про їх виконання. Якщо інституційна система розцінюється суб'єктами як перешкода для задоволення узаконених цільових прагнень, розчищається майданчик для заколоту як пристосувальної реакції. У класичному вигляді неформальні інститути складаються на довготривалій історичній основі та втілюються в традиціях, звичаях, стереотипах поведінки. Як правильно зауважує Р. Мертон, «дослідники, що не беруть до уваги неформальні правила гри, ризикують прогавити багато важливих спонукальних мотивів та стримувань, що визначають політичну поведінку» [3, с. 32]. Якщо неформальні інститути відповідають регулярній практиці спільного існування, вони в історичній перспективі можуть перетворюватися на формальні.

Теоретичний аналіз неформальних інститутів є необхідним для розуміння тих спонукальних мотивів, які створюють простір та ставлять перепони для поведінки певного кола суб'єктів. На основі дослідження неформальних інститутів стає можливим пояснення майбутніх сценаріїв інституційного розвитку. Неформальні інститути в інституційному просторі трансформаційних перетворень набувають альтернативного характеру та можуть бути допоміжними, акомодативними, конкуруючими та заміщувальними [5]. *Допоміжні* неформальні інститути заповнюють прогалини, що виникають у формальних інститутах. *Акомодативні* неформальні інститути створюють мотиви таких видів поведінки, які суттєво змінюють наслідки дотримання формальних правил без їх прямого порушення. Такі інститути можуть створюватися суб'єктами, які не схвалюють наслідки, що надаються формальними правилами, але які неможливо змінити в реальній практиці. Такі неформальні інститути можуть допомогти поєднати інтереси суб'єктів із діючими формальними інститутами, що може, з одного боку, призводити до зменшення їх ефективності, а з другого — привести до їх посилення в разі

зменшення стимулів до їх зміни. *Конкуруючі* неформальні інститути виникають тоді, коли існуючі формальні правила стають менш результативними та потребують свого перезавантаження. Вони потрапляють до системи діючих формальних норм та можуть суперечити їм. *Заміщувальні* неформальні інститути виникають унаслідок функціонування неефективних та слабких формальних норм та беруть на себе їх функції з метою подолання інституційних пасток, заміщення відсутніх владних авторитетів та виправлення дисфункцій правових норм, що стає найбільш актуальним у період становлення нових демократичних форм впровадження владних повноважень.

Неформальні інститути можуть доповнювати формальні, а можуть вступати з ними в протиріччя, в основі якого перебувають механізми їх впровадження. Формальні інститути вводяться директивним чином на основі узагальнення попередньої практики взаємовідносин між людьми. У той час як неформальні інститути мають еволюційний довготривалий характер дії, проходять історичну експертизу на свою доцільність і не можуть впроваджуватися примусовим чином. Особливо напруженим стає протиріччя між формальними та неформальними інститутами альтернативного типу, які характеризуються локальною ефективністю та збільшеним ризиком виконання їх функцій для певного кола осіб. Особливість неформальних інститутів альтернативного типу полягає в тому, що вони можуть не мати довгострокової ефективності в разі, якщо вони мають ексклюзивний характер та не виконують свої функції раціоналізації трансакційних витрат на їх дотримання (приміром, витрати на прийняття рішення «майданом» можуть досягти таких розмірів, що альтернативний інститут стає просто неефективним).

Альтернативні неформальні інститути активно виникають на основі аномічного розвитку інституційного простору, що є характерним для економік перехідного типу. Аномію слід розглядати як розпад соціальної структури, що відбувається тоді, коли існує гостра розбіжність між нормами, цілями та соціально структурованими можливостями членів груп діяти у відповідності до даних норм. З цієї точки зору аномія фільтрує суспільні цінності, які можуть легко виконуватися людьми, що мають певний статус у суспільстві, і важкі або неможливі для інших. Гостра аномія призводить до девальвації та дезінтеграції системи цінностей, які перестають бути загальносприйнятими. Об'єктивний характер аномії виявляється у відсутності необхідних формальних чи неформальних інститутів або у відставанні їх виникнення від потреб розвитку суспільства. Суб'єктивний характер аномії виявляється, по-перше, у неприйнятті існуючих правил суспільної поведінки; по-друге, у відсутності необхідного знання, навичок виконання функцій інститутів, унаслідок чого інститути не можуть функціонувати нормально. У результаті

поведінка суб'єктів стає нерациональною в даній інституційній системі координат. Сьогодні ми стаємо свідками переформатування інституційного простору українського суспільства, що не може залишитися поза увагою економічної та соціологічної теорії.

Соціально-економічний аналіз перш за все повинен відволіктися від політичних оцінок; по-друге, має бути побудований на виявленні об'єктивної ієрархічної природи причин подій, що відбуваються в реальній практиці. Протестні дії (об'єднання людей, лозунги, провокації, радикальні та екстремістські рухи) є лише зовнішнім явищем, що спостерігається, причини якого мають значно глибший та складніший характер, що передбачає виявлення передумов, акцентів (факторів минулих зв'язків), обставин, чинників та внутрішніх причин. Для кожної країни протестні рухи мають свою специфіку. Сьогодні Україна потребує визначити сукупність усіх факторів та умов, які призвели до протесту та виникнення нових неформальних інститутів впливу на владу.

Найважливішим у цьому сенсі є стан реалізації економічних та соціальних прав громадян. В українському суспільстві права людини є важливим ціннісним еталоном, який, на жаль, має декларативне наповнення. Їх поки що важко втілити в життя, оскільки держава і суспільство не в змозі напрацювати ефективні правові механізми їх визнання, реалізації, гарантування, охорони та захисту. І причина тут не тільки в історичних традиціях українського суспільства, де права людини не займали гідного місця ні в суспільній свідомості, ні в практиці діяльності держави, в нестабільній ситуації перехідного періоду, неналежній правосвідомості громадян, їхньому правовому нігілізмі та інфантилізмі, відсутності можливості поліпшити добробут людей. Головною причиною можна вважати різку соціальну поляризацію суспільства.

Соціальна поляризація є характеристикою сучасного українського суспільства. Зниження реальних доходів різних груп населення, що в першу чергу стосується працюючих у бюджетному секторі, тривале падіння їх життєвого рівня, інфляція, що прогресує, призводять до посилення соціальної диференціації та загострення поляризації соціальних верств українського суспільства.

Соціальна поляризація детермінує соціальну напругу, що може викликати соціальні конфлікти та перешкоджати розвитку країни. Практично неможливим стає подальший рух до ефективної успішної економіки без вирішення накопичених проблем у соціальній сфері. Розрив між багатими та бідними, що з'явився в результаті соціальної поляризації, викликає агресивні настрої в соціумі, девальвацію багатьох традиційних моральних цін-

ностей, дестабілізує суспільний лад, дезінтегрує та дезорієнтує суспільство. До того ж соціальна поляризація заважає соціальній мобільності, знижує мотивацію участі в економічних перетвореннях, у науці, освіті, сприяє орієнтації на виключно корисливі цінності та призводить до криміналізації суспільства.

Слід зазначити, що розшарування на надбагатих та дуже бідних почалося ще в 90-х рр. минулого століття з початком процесу приватизації державної власності та відбувалося надзвичайно швидко. Соціальна поляризація за рівнем доходів у нашій країні може порівнюватися з деякими країнами Латинської Америки, які традиційно лідирують за цим показником. Зараз простежуються суперечливі тенденції: з одного боку, зростає кількість доларових мільярдерів, а з іншого боку, ніяк не вдається подолати бідність. Характерним є те, що середній клас, наявність якого є основою стабільності в суспільстві, складає незначну кількість.

Однак проблема соціальної поляризації не обмежується розривом у доходах. Вона виявляється у відношенні до власності, статусних привілеїв, доступі до різних благ, а також у поляризації політичних поглядів та культурних перевагах, а зараз, окрім традиційних критеріїв соціальної стратифікації, з'являється новий критерій, що призводить до зростання соціальної поляризації суспільства — це розповсюдження інформації та знань.

Необхідно враховувати, що проблема формування поляризованого суспільства детермінована не тільки негативними тенденціями в економіці, політиці, соціальній сфері, а ще й трансформацією ціннісно-нормативної сфери суспільної свідомості та стереотипами поведінки.

Слід зазначити, що визначальними в соціальній поляризації є здібності, можливості та умови перетворення соціального ресурсу в соціальний капітал і наступна його конвертація перш за все в економічний та політичний капітали з подальшим їх зростанням.

Вільна конвертація форм капіталів зумовлює відкритість стратифікації, є основою для висхідної вертикальної мобільності. За відсутності вільної конвертації форм капіталів, обмеженої часткової конвертації переважає низхідна вертикальна мобільність, що підсилює процес маргіналізації суспільства, збільшує кількість «соціально виключених» і зовсім не сприяє розвитку соціального капіталу як такого, яким більш-менш рівною мірою володіє кожний член суспільства. Це, у свою чергу, впливає на подальше структурування соціальної реальності, на можливості реалізації права.

До того ж державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені у задоволенні прав людини. Занепокоєння власними інтересами відсувають від них конституційні вимоги, згідно з якими дотримання і захист прав

людини виступають головним обов'язком держави. Дослідження, результати яких узагальнив Р. Роуз, дозволяють зробити висновок про те, що в Україні в досягненні мети превалюють неформальні соціальні мережі (дослідження проводилися в Росії, однак Р. Роуз вважає можливим розповсюдити їх результати і на Україну) [6].

У тому випадку, якщо суб'єкт при зверненні до державної організації не одержує необхідного результату, він задіює неформальні мережі. Чим більше соціальний капітал, чим більше доступ до соціальних мереж, тим більше ймовірність одержати бажане, найчастіше удаючись при цьому до нецивілізованих відносин, використовуючи не тільки зв'язки, але й підкуп. У такій ситуації складно говорити про реалізацію права. Утворюється хибне коло, коли деформація на рівні об'єктивного структурування породжує деформацію вторинного рівня структурування, а та, у свою чергу, збільшує деформацію реальності першого порядку [7]. Право при цьому здобуває якусь подвійність і суперечливість у процесі своєї реалізації або, що теж можливо, нереалізації. Візьмемо, наприклад, права людини, передбачені Конституцією України. Взагалі під правами людини прийнято розуміти певні можливості людини, необхідні для її нормального (гідного) існування й розвитку, які обумовлені досягнутим рівнем розвитку людства й повинні бути загальними й рівними для всіх людей.

У Конституції України закріплені: фізичні права (право на життя утворює першооснову всіх інших прав); права, що належать людині як особистості (право на захист честі й доброго імені, свободи совісті...); культурні (гуманітарні) права (право на освіту, на доступ до культурних цінностей...); економічні права (право на працю, на захист від безробіття, на приватну власність...); соціальні права (право на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на житло, на охорону здоров'я...); політичні права (рівна участь у керуванні справами держави, рівне виборче право тощо).

В умовах невизначеності суспільства, що трансформується, існує дивергенція декларованих прав і можливостей їхньої реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними й рівними для всіх людей. Нерівність залежить від соціального капіталу, від рівня різноманіття соціальних мереж, які може задіяти суб'єкт. У сучасному суспільстві велика уразливість суб'єкта, якщо в нього на всі випадки життя тільки одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян виявляються на соціальному дні. По-друге, порушуються соціальні функції права і це призводить до того, що зменшується роль права в структуруванні соціальної реальності. По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманіття соціальних мереж

обумовлює можливість досягнення соціальних цілей не правовими, а часто й просто злочинними (явище корупції), засобами, що сприяють перетворенню права в неправу, ніби специфічній підміні права соціальним капіталом і мережними зв'язками.

Об'єктивною передумовою протестних дій також стали шоківі зміни зовнішньополітичного курсу влади, яка тривалий час (на основі потужного використання інформаційних ресурсів) орієнтувала суспільство на європейський вектор розвитку. Прорахунки, непродуманість, невміння (або небажання) враховувати в практичній діяльності ризики прийнятих рішень у міжнародних угодах (особливо коли мова йде про протиріччя між стратегічними та тактичними завданнями зовнішньоекономічного курсу) призвели до необхідності більш обґрунтованого визначення майбутнього розвитку України, що стало несприйнятливим для певних політичних сил та соціальних прошарків. Об'єктивні передумови підсилювалися суб'єктивним фактором, що виявився перш за все в ступені розуміння та можливості оцінювати ситуацію широким колом населення, а по-друге, в наявності лідерів, які спроможні використовувати ступінь незадоволення людей. На сучасному рівні розвитку суспільної свідомості значно поширеним є міфологічний образ мислення, який був історично виправданим етапом філогенезу розвитку способів пізнання (найвищий рівень якого досягається науковим пізнанням), що відтворюється на рівні онтогенезу в казкових образах розуміння дитиною оточуючого світу. Міф виконує подвійну функцію: він виявляє джерело широкомасштабної фрустрації в соціальній структурі і відображає альтернативну структуру, яка, ймовірно, не принесе розчарування дійсності. Це хартія дії [3, с. 154]. У цьому контексті стають ще більш зрозумілими функції міфологічного мислення — монополізувати уяву, намагаючись так визначити ситуацію, щоб або підштовхнути незадоволених до протесту, або, навпаки, відвадити від нього [3, с. 276]. Значне поширення міфологічних образів є результатом відсутності належного рівня освіти в країні та широкого використання в пізнанні соціальних та економічних відносин методології неокласичної теорії. Остання є надійним методологічним інструментом пізнання закономірностей функціонування рівноважних ринків та умов досягнення їх цінової збалансованості.

Економічний неокласичний інструментарій виникає на межі XIX–XX ст., коли в розвинутих країнах панівними стали ринкові системи господарства і застосування функціонального замість причинно-наслідкового аналізу. Неокласичні принципи пізнання не в змозі враховувати особливості історичного та національного розвитку України, в якій відбуваються трансформаційні процеси, що не привели до формування рівноважної еко-

номічної системи. В сучасній освіті, особливо в галузі суспільних наук, панують функціональні методи пізнання, що ускладнює можливості розуміння причинно-наслідкових зв'язків сучасного розвитку країни.

Міфологічні образи в будь-якому суспільстві заповнюються ідеологічними штампами, які повинні спрямувати населення в певному суспільно-політичному русі. Ідеологія виступає як спосіб конструювання вдаваної реальності, яка видається за саму дійсність. Так формувалися ліберальна концепція в США, комуністична ідеологія в СРСР, фашистська риторика в Німеччині тощо. В ідеологічних поглядах дійсність уявляється у викривленому, спотвореному і перевернутому вигляді. Ідеологія стає ілюзорною свідомістю, якою можна маніпулювати в необхідному контексті.

На більш глибокому рівні знаходяться суттєві причини, що пов'язані із недоліками та протиріччями соціально-економічних реформ упродовж не тривалої історії незалежної України та їх загостренням за останній час. Найбільш загрозливими для економічного розвитку стали: непродуманість та помилки економічних реформ, розповсюдження рейдерського захоплення бізнесу, створення несприятливого інвестиційного середовища, руйнування кадрової політики, що призвело до катастрофічного зниження професіоналізму та відповідальності політиків та державних чиновників на кожному рівні прийняття рішення, безпрецедентний рівень корумпованості, невміння влади реалістично оцінювати ситуацію в країні. Усе це призвело до порушення економічних та соціальних прав громадян, до обмеження можливості, а іноді взагалі до неможливості їх реалізації. Безумовно, ці загрозливі обставини створювалися протягом усієї історії незалежного розвитку України. Однак накопичення невирішених проблем призвело до катастрофічного зниження рівня довіри до влади, концентрації почуття незадоволеності та збільшення кола громадян, що орієнтовані на зміни та покращення соціально-економічної ситуації в країні. Вихідним інститутом соціальної побудови суспільства є довіра, яка визначає певний рівень упевненості в позитивних наслідках дії інших людей, інституційних утворень та влади в цілому. Довіра дозволяє очікувати, що владні органи поводитимуться передбачено, чесно та відповідно до встановлених у суспільстві норм. Довіра заснована на реципрокності — вірі у взаємність і дієвість зв'язків. Ступінь довіри визначається, з одного боку, кількістю суб'єктів, що мають впевненість у подальших діях влади (згідно із законом золотого перетину, їх має бути не менше 60% [8, с. 65]), а з другого — часовим лагом, що дозволяє очікувати певних змін. Соціально-економічна політика в Україні останнього часу призвела до глибокої кризи довіри в суспільстві [9, с. 90–97], що сприяло катастрофічному посиленню аномії у владній системі.

Г. Зіммель вважав, що довіра — це продукт досвіду окремого індивіда. За рахунок частого повторення цього досвіду та його інституціалізації відбувається закріплення суспільної довіри як норми і традиції. Дефіцит же суспільної довіри створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних та ринкових інститутів вбачається неможливим.

У процесі українських політичних та економічних трансформацій був змінений характер легітимації державної влади, введені ринкові відносини, задекларовані гарантії прав та свобод громадян, але зміни не торкнулися самої системи управління, в тому числі і через збереження кадрового складу бюрократії. Ринкова економіка в Україні виникла за відсутності приватного капіталу та приватної власності. Фактично бюрократії був запропонований обмін влади на власність, були створені передумови для подальшого існування неформально-тіньових відносин, для небаченого за масштабами розвитку корупції. Приватизація для більшості громадян України виявилася великим обманом. У результаті скороспілих і необміркованих за цілями, стратегіями та соціальними наслідками реформаторських рішень розпочався процес розпаду порядку, що склався, розрив з колишніми ідеалами, розмивання, руйнування символічних структур, значень та сенсів.

В українському суспільстві склався стійкий фон недовіри по відношенню до формальних інститутів та носіїв влади. Причому потреба в довірі існує, але реалізується вона не у формальній інституціональній сфері, а в неформальній, на рівні локальних груп або значною мірою на міжособистісному рівні.

У контексті актуальних проблем українського суспільства особливий інтерес викликає механізм переходу від індивідуальної довіри до соціальної, від міжособистісної довіри до довіри до інститутів та носіїв влади. Вітчизняна специфіка полягає в тому, що інституціональне середовище ще перебуває на стадії формування, а чіткі, загальні для всіх акторів правила гри є майже відсутніми. Проблема суспільної довіри інститутам актуалізується лише тоді, коли вона вирішена на рівні спільностей. До того як стати інституційною, довіра повинна пройти стадію, на якій формується колективна інтенція двох або більше суб'єктів у горизонтальній площині суспільних зв'язків, створюючи таким чином локальну соціальну мережу, в основі якої перебуває раціонально делегована довіра, всі суб'єкти цих відносин не лише отримують соціальний капітал, але й беруть на себе обов'язки щодо підтримування та інституціоналізації даного зв'язку. В українському суспільстві довіра поки що найчастіше не переборює індивідуальний рівень. Для українського суспільства характерною є соціальна роз'єднаність. Виходячи із всього вищезазначеного вбачається доцільним проаналізувати феномен міжособистісної довіри.

У міжособистісній довірі відображаються настанови, засвоєні людиною в період ранньої соціалізації (довіра до людей як базисна життєва орієнтація набувається індивідом у ранньому дитинстві), життєвий досвід індивіда, національний характер, колективний історичний досвід народу, фундаментальні загальнолюдські моральні цінності.

Багато хто з дослідників вважає, що визначальну роль у формуванні довіри відіграє особистий досвід. Довіра ув'язується з розрахунком ризику бути обманутим, в очікуваннях зі свідомою або несвідомою екстраполяцією минулого (у першу чергу, негативного) досвіду індивіда на майбутнє.

Однак деякі дослідники не поділяють цього погляду. Їхня думка полягає в тому, що спілкування і взаємодія людей споконвічно передбачає певний ступінь довіри, у тому числі і до раніше незнайомих людей. Міжособистісна довіра — це загальнолюдська моральна цінність, вона не залежить від особистого досвіду індивіда та від практики його взаємодії з іншими людьми, участі або неучасті в асоціаціях громадян. Хоча різноманітні спільності та соціокультурні середовища об'єктивно різняться, без взаємодопомоги і співробітництва, заснованих на довірі, що інші люди дотримуються свого слова та виконують взяті на себе зобов'язання, без цієї моральної цінності людство в цілому не могло б існувати і розвиватися, як і без визнання обґрунтованості застосування санкцій за порушення традицій і солідарності, що засновані на моралі.

Довірливе ставлення до людей, про яких індивід не має жодної апріорної інформації, яка б дозволяла йому передбачати наслідки контакту, довіра людям узагалі одержала назву «генералізованої довіри». Довіра стосовно «інших» заснована на найважливішому морально-етичному припущенні, що «інші» також поділяють ваші фундаментальні цінності, зокрема, принципи моралі, навіть якщо вони не згодні з вами з питань політики, релігії або ідеології, інакше кажучи, на вірі в те, що велика частина людей, які вам незнайомі, — це такі ж люди, як і ви, більш того, це рівні вам люди, тобто тут ми маємо справу з моральними принципами рівності та почуттям ідентичності як презумпції довіри «іншим». Необхідно зазначити, що даний підхід є достатньо плідним для розуміння такого явища, як ксенофобія. Саме відсутність генералізованої довіри призводить до появи ксенофобії та ксенофобів у суспільстві.

Довіра до людей узагалі зазвичай розглядається у взаємозв'язку з довірою населення до інститутів і політичних лідерів і у зв'язку з довірливим ставленням індивідів до раніше незнайомих людей у конкретних обставинах місця і часу.

Міжособистісна довіра є фундаментом взаємовідносин людей у найрізноманітніших сферах діяльності, проте форма прояву, ступінь довіри за-

лежать від обставин. Р. Інглхарт встановив, що існують дуже переконливі докази тісного зв'язку між рівнем міжособистісної довіри, з одного боку, і добробутом громадян, рівнем економічного розвитку, прихильністю населення демократичним інститутам і цінностям, ступенем інституціоналізації демократичних принципів — з іншого. Україна, на перший погляд, цей зв'язок не підтверджує, тому що в кризових 90-х рр. ХХ ст. тут був зафіксований порівняно високий рівень міжособистісної довіри при вкрай низькому рівні політичної довіри, рівні життя та спаді економіки. Однак це свідчить лише про те, що взаємовідносини міжособистісної довіри, демократії та економіки не такі й прості. Відносно короточасні драматичні події в економіці та політиці істотно не впливають на загальнонаціональний рівень міжособистісної довіри, але поки що залишається незрозумілим, як змінюватиметься рівень міжособистісної довіри в майбутньому, враховуючи економічну та політичну кризу українського суспільства.

Рівень довіри в суспільстві залежить також від рівня корупції та рівня оптимізму. Останній знижується, якщо в суспільстві зростає нерівність, підсилюється соціальна поляризація, показником чого є невелика кількість середнього класу.

Соціальний капітал, необхідним атрибутом якого є довіра, втілений у формах громадської активності, є попередньою умовою економічного та соціального процвітання.

Важливішим для оцінки ситуації в Україні є розуміння дій та орієнтирів фінансової олігархії в Україні, яка, власне кажучи, управляє сучасними процесами в країні. У складі активів більшості фінансових холдингів в Україні зростають європейські капітали, досить великі грошові кошти зберігаються в закордонних банківських установах (що є економічно доцільним). Одночасно українська олігархія не спроможна конкурувати з російським капіталом, який є більш потужним за розміром та агресивним за характером. Зрощування держави із фінансовим капіталом надало останньому важливі важелі впливу на інформаційний простір та формування суспільної свідомості. Фінансова українська олігархія виконує як позитивну, так і негативну роль. У сучасних умовах фінансова олігархія, всупереч малому бізнесу, більшою мірою зацікавлена у встановленні порядку в країні: припиненні злочинних форм захоплення бізнесу, забезпеченні правопорядку та цивілізованої конкуренції, формуванні правового судочинства. Негативна роль фінансової олігархії полягає в бажанні перш за все захистити свій бізнес, навіть усупереч загальнонаціональним інтересам. Для цього в олігархії є значні фінансові ресурси для підтримки протестних дій та широкі інформаційні можливості щодо формування суспільної думки.

Важливим фактором спонукання протестних дій стають акциденти, тобто випадкові обставини, що виникають в історичному розвитку та глибоко вкоріняються в ментальні підвалини. У протестній поведінці суб'єкти неусвідомлено реалізують історичні, економічні, соціальні, світоглядні протиріччя, що склалися між різними регіонами українського суспільства протягом певного історичного часу. У багатьох розвинутих країнах світу існують подібні протиріччя, які загострюються в умовах нестабільності та спеціального збурення. Сьогодні Україна зіштовхнулася з політичним маніпулюванням саме цими акцидентами. В основі виявлення впливу історичних факторів на поведінку людей та дій відповідних владних структур має бути аналіз історичного руху країни. Історичний розвиток як будь-який процес повинен бути вимірюваний на основі органічного поєднання якості та кількості. У межах певної міри кількісні (часові) зміни історичного процесу призводять до зміни порядку зв'язків, характеристики елементів, ступеня розвитку конкретних подій. В аналізі історичного розвитку слід враховувати три міри пізнання сутності історії — просту, системну та реальну (повну) [10, с. 54]. Кожна міра визначає межу, за якою відбуваються зміни та модифікації історичного процесу, що перетворюють його в якісно нову форму, але при цьому зберігаються всі його суттєві ознаки. *Проста міра* визначає історичний розвиток як хронологічний ряд емпіричних фактів, що взагалі простягається на всю історію людства. Дослідження історії на основі простої міри має здійснюватися вченими-істориками та повністю перебувати в їх компетенції. Будь-які практичні дії або програмні установки на основі виявлення простої міри історичного розвитку стають безперспективними та недоцільними, оскільки в історичній пам'яті суб'єктів вони знаходяться на рівні підсвідомості та соціальної генетики. *Системна міра* історії будується на узагальненні того періоду розвитку країни, який виходить за межу існуючих поколінь, але зберігається на ментальному рівні та формує певні світоглядні форми, які можуть вступати в суперечність залежно від умов їх виникнення. Зняття протиріччя на основі системної міри історії здійснюється практичними діями ідеологічного характеру. *Реальна (повна) міра* історичного розвитку формує актуальну структуру кожної країни на основі поколінь, що нині в ній проживають. Саме реальна міра історичного розвитку має стати основою прийняття будь-яких практичних дій влади щодо конструювання оптимальних умов життєдіяльності в країні.

Причини протестних рухів завжди мають внутрішній характер. Але завжди існують фактори зовнішнього впливу, що можуть підштовхувати або стимулювати соціально-політичні протиріччя країни. Зовнішні чинники полягають у глобальному протиріччі між США, інтереси якої підтримують-

ся в Європі, та Росією за світове панування та боротьбу за обмежені ресурси. Глобальні ризики та проблеми сучасного глобального світу (енергетична, продовольча та ін.) загострюють боротьбу між існуючими лідерами та тими, що народжуються. Україна в цій боротьбі стала геополітичною ареною, де США і Росія реалізують свої власні інтереси, не враховуючи належним чином інтереси українського народу.

Висновки. Протестна поведінка має двоїсту суперечливу природу. З одного боку, протестні дії стають закономірними способами виникнення неформальних інститутів впливу на владу. Їх позитивна роль полягає в політичному коригуванні, конструктивній критиці влади та спостереженні за її діями. З іншого боку, немирний спосіб організації протестних рухів може призвести до таких негативних наслідків, як відток капіталу, дестабілізація економіки, руйнування банківського сектору, погіршення інвестиційного клімату, ще більша нереалізація прав тощо. Протестні рухи та неформальні інститути повинні стати об'єктом постійної уваги дослідників, оскільки вони потребують постійного аналізу та оцінки з точки зору їх соціально-економічної доцільності та ефективності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протестное политическое поведение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbiblio.com/biblio/archive/politsoc/8.aspx>.
2. Стребков Д. О. Экономические детерминанты протестного поведения населения России [Електронний ресурс] / Д. О. Стребков // Экономическая социология. Том 1. – 2000. – № 1. – Режим доступу: www.ecsoc.msses.ru.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ ; Хранитель, 2006. – 873 с.
4. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основа, 2000. – 198 с.
5. Институциональная структура общества. Формальные и неформальные институты. Сравнение механизмов принуждения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ornatus.ru/themes/ekonomika/institutsionalnaya-ekonomika/>.
6. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 23–39.
7. Бурдые П. Практический смысл : пер. с фр. / П. Бурдые. – СПб. ; М., 2001. – 561 с.
8. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Гриценко. – Харьков : Форт, 2008. – 928 с.
9. Дарнопих Г. Ю. Історичні передумови кризи суспільної довіри до держави як гаранта захисту прав громадян / Г. Ю. Дарнопих // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – 2013. – № 3. – С. 90–97.

10. Вазюлин В. Л. Логика истории. Вопросы теории и методологии / В. Л. Вазюлин. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М. : Изд-во СГУ, 2005. – 432 с.

НЕФОРМАЛЬНЫЕ ИНСТИТУТЫ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Гриценко Е. А., Золотарева Ю. И.

Исследуются основы возникновения неформальных институтов воздействия на власть в контексте реализации экономических и социальных прав человека. Выявляются типы альтернативных неформальных институтов. Раскрывается иерархия причин, противоречий и факторов протестных форм поведения в Украине.

Ключевые слова: институты, неформальные институты, протестное поведение, аномия, доверие, социальная поляризация, социальный капитал, конвертация капиталов, реализация прав человека.

INFORMAL INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF ECONOMIC AND SOCIAL RIGHTS

Gritsenko O. A., Zolotarova J. I.

We study the basics of the emergence of informal institutions on the impact of power in the context of economic and social rights. The practice of the modern world clearly demonstrates the emergence of new informal institutions whose activities are implemented through the protest movements. When the formal institutional system is regarded as an obstacle actors to meet their aspirations institutionalized target appears to form the basis of informal institutions.

Informal institutions in the institutional space of the transformational changes become an alternative and may be optional, accommodative, and competing substitute. Alternative informal institutions arise on the basis of similar institutional space, which is typical for economies in transition and appears as a deformation of the social structure in the case of the existence of sharp differences between the rules, goals and socially structured opportunities for social groups to act in accordance with these objectives.

Anomie leads to devaluation and disintegration of values that are no longer accepted. Objective character of anomie is manifested in the absence of the necessary formal or informal institutions, or lag incurred on the needs of society. The subjective nature of anomie manifested, firstly, in opposition to the existing rules of social behavior, and secondly, in the absence of the necessary knowledge, skills, implementing the functions of institutions.

There are many factors and conditions led to the protest and the emergence of the new informal institutions.

The most important in this sense is the state of implementation of economic and social rights of citizens. In the Ukrainian Society for Human Rights are the value standard, which

unfortunately has a declarative content, because the state and society are not able to earn effective implementation mechanisms, and ensure protection. If there are many factors that determine it, the main reason can be considered as a sharp social polarization, which causes social tension, increases the level of conflict and prevents the development of the country. Successful economic development is impossible without solving the problems in the social sphere. The determining factors are the ability of social polarization, the possibilities and conditions for the transformation of social life in social capital and its subsequent conversion into other forms. Free conversion of forms of capital determines the openness of stratification, is the basis for upward vertical mobility. The more social capital, the more access to social networks, the greater the possibility of realization of rights.

Key words: *institutions, informal institutions, protest behavior, anomie, trust, social polarization, social capital, human rights.*

УДК 364.46

Т. Г. Прохоренко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті простежується еволюція формування уявлень в історії соціології на сутність соціальних технологій і необхідність їх використання в соціальній практиці. Соціальні технології розглядаються як чинник стабільного та ефективного розвитку соціальних систем. Аналізуються напрями й особливості упровадження соціальних технологій у різні сфери сучасного суспільства.

Ключові слова: *технологія, соціальна технологія, ефективність, управління.*

Актуальність проблеми. Під впливом науково-технічної революції і інформаційної зокрема надзвичайно ускладнилися зв'язки соціальних систем, збільшилася їх кількість, суттєво прискорився динамізм соціальних процесів, що об'єктивно розширило передумови для виникнення соціальних конфліктів, криз, катастроф. Окрім того, необхідно враховувати, що прискореними темпами продовжує діяти загальносоціологічна закономірність — зростання ролі соціального у розвитку світової цивілізації. За подібних умов вироблення й упровадження конструктивних соціальних технологій, які виступають засобами подолання, вирішення соціальних